

بررسی آب‌انبارهای وقفی تهران در دوره قاجاریه

نسرین شهریوری*

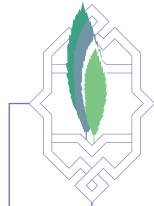

چکیده

آب و آبرسانی در تهران همانند سایر شهرهای کم آب ایران از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است به‌ویژه پس از انتخاب شدن تهران به پایتختی، تأمین آب شرب برای جمعیت رو به رشد آن، دغدغه‌ای اساسی بود. افزون بر این آب‌انبارها به‌واسطه پیوند آب با اساطیر باستانی، آیین‌ها و اعتقادات از اهمیت خاصی در میان مردم برخوردار بودند. نوع آب‌انبارها (شخصی یا عمومی)، به آن‌ها کارکردی مخصوص به خود می‌داد و در این میان واقفان با هوشیاری آب‌انبارهایی را در مجموعه‌هایی چون امامزاده، مسجد، مدرسه و... می‌ساختند تا علاوه بر تأمین آب شرب مردم، فضایی مطلوب جهت مراودات اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی به وجود آورند. این مقاله با روش کتابخانه‌ای-آرشیوی، همراه با مشاهدات میدانی و به شیوه توصیفی-تحلیلی انواع آب‌انبارهای تهران و جایگاه آن‌ها در شهر را بررسی خواهد کرد. همین‌طور به معرفی تعدادی از آب‌انبارهای وقفی که در دوره قاجاریه ساخته شدند خواهد پرداخت.

واژگان کلیدی: آب، آب‌انبار، وقف، تهران، قاجاریه

*. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد پژوهشکده تاریخ پژوهشگاه علوم و مطالعات فرهنگی ایران
nshahrivari@gmail.com

مقدمه

تهران، که از دوره صفوی به بعد به تدریج ماهیت شهری پیدا می‌کند در دوره قاجاریه با برگزیده شدن به‌عنوان پایتخت ایران، به کانونی مهاجرپذیر تبدیل می‌شود که روزبه‌روز در حال توسعه جمعیتی و فضای شهری بود، بدیهی است آب و آبرسانی در این دارالخلافه از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده باشد.

آب‌انبارها با اسامی مختلف نظیر برکه، حوض یا مصنعه، مخازن آب زیرزمینی بودند که برای رفع نیاز مردم به آب شرب در بیشتر مناطق ایران و بعضی از کشورهای دیگر ساخته می‌شدند. هرچند که شیوه دسترسی به آب در همه‌جا یکسان نبود، وجه اشتراک همه آن‌ها ذخیره‌سازی آب بوده است (معماریان، ۱۳۹۰: ۱). آب‌انبارهای عمومی تهران، پس از قنات‌ها، از جمله تأسیسات زیربنایی و مهم شهر بودند. این ابنیه که اغلب گنجایش مقدار زیادی آب را داشتند آن هنگام که پایتخت دچار کم‌آبی و نقصان نزولات آسمانی بود و یا اینکه قنات تهران تکاپوی نیازمندی‌های ساکنان پایتخت را نمی‌داد چهره مهمی ایفا می‌کردند (نجمی، ۱۳۵۶: ۱۲۸).

۱. انواع آب‌انبار در تهران

۱-۱. آب‌انبارهای خصوصی

آب‌انبارهای خانگی با حجمی متناسب با آب مصرفی خانوار و حقایب آن خانواده ساخته می‌شدند. هرچند گاه یک‌بار که نوبت آب محله‌ای فرا می‌رسید، صاحب‌خانه‌ها شب و نیمه‌شب باید بیدار می‌ماندند تا سهم آب خود را از میراب محل تحویل گرفته و آب‌انبار خانه خود را پر کنند (شهبازی، ۱۳۹۴: ج ۱، ص ۳۶). البته بعضی آب‌انبارهای خانگی که بزرگ بودند، راه و پله‌ای هم به کوچه داشتند و دیگران در آن سهیم می‌شدند (شهری، ۱۳۶۹: ج ۵، ص ۱۰۰).

۱-۲. آب‌انبارهای عمومی

همان‌طور که از نام آن پیداست این آب‌انبارها جهت تأمین آب شرب عموم مردم از اهالی شهر گرفته تا مسافران ساخته می‌شدند. آب‌انبارهای عمومی تهران، به دو صورت شخصی و وقفی موجود بودند.

آب‌انبارهای کاروانسراها و سراهای بازار^۱ که مالکیت شخصی داشتند، جزو تأسیسات

۱. آب‌انبارهایی که در سراهای بازار ساخته می‌شدند، جهت استفاده کسبه برای شرب و پختن غذا بودند

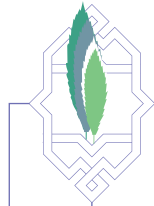
خدماتی این اماکن بوده و برای استفاده تجار و کسبه ساخته می‌شدند (رضایی، تابستان ۱۳۹۵: مصاحبه).

در محله‌های فقیرنشین نیز که آب‌انبار خانگی نداشتند یا محلات پرجمعیت شهر که مظهر قنات‌ها دور از دسترس بود آب‌انبارهای وقفی ساخته می‌شدند. بیشتر این سازه‌ها در کنار راه‌های کاروان‌رو (بیرون دروازه‌های شهر)، یا زیر مسجد و تکیه و یا در بازارچه و گذرها بنا می‌گشتند (راعی، ۱۳۹۴: ج ۲، ص ۱۱۰). در تابستان‌های بسیار گرم و خشک، استفاده از این آب‌انبارها تنها راه نجات افراد کم درآمدی بود که همانند متمولان امکان ترک شهر و رفتن به مناطق بیلاقی را نداشتند. با افزایش جمعیت تهران در دوره قاجار، دو مشکل عمده آب یعنی کمبود و آلودگی آن، بیشتر نمود یافتند و ساخت این تأسیسات آبی، راه حل مناسبی برای رفع آن بود (شهریوری، ۱۳۹۵: ۵۱). آب‌انبارهای وقفی به صورت تک بنا و یا مجموعه همراه مساجد، مدارس، تکایا و... بیشتر در مرکز محلات، برای استفاده عموم مردم وقف می‌شدند که واقفان آن‌ها، یا از بزرگان بودند یا افراد عادی^۲. به همراه این‌گونه آب‌انبارها، باغ، کشتزار، خانه، دکان، گرمابه و نانوايي هم وقف می‌شد تا درآمد آن به مصرف تعمیر و نگهداری آب‌انبار برسد. گاه سقاخانه‌ای هم در کنار آن پا می‌گرفت که از لحاظ مذهبی حرمت فراوان داشت (راعی، ۱۳۹۴: ج ۲، ص ۱۱۰). محله‌های بازار و محمدیه، بیشترین تعداد آب‌انبارها را داشتند. میزان جمعیت، تمکن مالی ساکنان محلات، مسیر عبور قنات‌ها در محلات، اعتقادات واقفان و میل به کسب ثواب را می‌توان از عوامل تأثیرگذار در وقف و پراکندگی این ابنیه در محله‌ها دانست (شهریوری، ۱۳۹۵: ۹۳ و ۹۴).

بر پایه آمار سال ۱۲۶۹ ه.ق. شمار آب‌انبارهای وقفی تهران هفتاد و دو باب بوده است (اتحادیه؛ سعدوندیان، ۱۳۶۸: ۳۵-۳۴) که بیشتر در داخل محدوده‌ی حصار صفوی قرار داشتند. در زمان ناصرالدین‌شاه با احداث حصار ناصری، تقریباً هیچ آب‌انبار تازه یا مهمتی ساخته نشد (معمدی، ۱۳۸۱: ۴۵۳). این تأسیسات تا نخست‌وزیری قوام‌السلطنه پس از وقایع ۱۳۲۰ ه.ش، آب شرب شهر را تأمین می‌کردند. قسمتی از آب‌انبارهای بزرگ تهران تا سال ۱۳۲۳ ه.ش. مورد استفاده و بعضی دیگر از بین رفته بودند (همان: ۴۵۲). از آنجاکه اکثریت قریب به اتفاق آب‌انبارهای تهران در محدوده حصار شاه‌تھماسی قرار داشتند، طبق نقشه امروزی تهران،

(یشعیانیان، هارون، پائیز ۱۳۹۳: مصاحبه).

۱. این اماکن معمولاً در ابتدا توسط فردی متمول بصورت شخصی ساخته شده و پس از تفکیک و تبدیل به قطعات کوچکتر و فروختن به چند نفر، توسط صاحبان جدید، وقف می‌شدند. (رضایی، تابستان ۱۳۹۵: مصاحبه)
۲. علاوه بر طبقات اجتماعی پردرآمد مانند رجال، گاه افراد عادی و غیرسرشناس نیز بنا بر وسع خود اقدام به وقف آب‌انبارهای کوچک زیر اتاق خانه‌ها یا مغازه‌هایشان میکردند. (شهریوری، ۱۳۹۵: ۷۹-۸۲)

منطقه ۱۲ شهرداری را، می‌توان محل اصلی استقرار این بناها دانست.

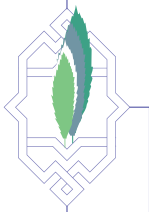
۲. انواع آب‌انبارهای وقفی تهران

آب‌انبارهای وقفی را یا به‌صورت تک بنا و یا در داخل یک مجموعه می‌ساختند. از جمله آب‌انبارهای تک بنا می‌توان آب‌انبار بابا نوروز علی در حوالی باغ فردوس (گذر صابون‌پز خانه) را نام برد.^۱ گاه بعضی آب‌انبارهای تک بنا نیز، در خارج دروازه شهر برای استفاده مسافران ساخته می‌شدند مانند آب‌انبار قاسم خان در راه شهری (شهبازی، ۱۳۹۴: ج ۱، ص ۴۳). از جمله مجموعه‌هایی که آب‌انبار داشتند می‌توان به سید اسماعیل، مروی و مسجد و مدرسه معیّر اشاره کرد. مجموعه سید اسماعیل شامل امامزاده، مسجد و مدرسه فیلسوف الدوله، بازار سید اسماعیل و یک آب‌انبار عظیم بود. مجموعه مروی نیز شامل بازار، مسجد و مدرسه خان مروی و آب‌انبار مسجد بود، همچنین در امتداد این بازار مسجد آقا محمود با آب‌انباری که راه‌پله آن در معبر عمومی بود، قرار داشت. آب‌انبارهایی که متعلق به اماکن خاصی مانند مساجد و مدارس بودند، جهت ارائه خدمات به افرادی که به این اماکن برای عبادت و تحصیل مراجعه می‌کردند، ساخته می‌شدند. البته بعضی از آن‌ها مانند آب‌انبار مسجد و مدرسه معیّر، یک ورودی هم در کوچه کناری داشت که «به مردم محله و رهگذران و مهاجران و مسافران خدمت‌رسانی می‌کردند» (یشعیانیان، هارون، پائیز ۱۳۹۳: مصاحبه). اقلیت‌های دینی، همچون کلیمیان که در محله اودلاجان ساکن بودند نیز آب‌انبارهای عمومی مخصوص به خود داشتند از جمله آب‌انباری که توسط عزرا یعقوب، تاجر کلیمی ساخته شده بود (لوی، ۱۳۳۹، ج ۳: ۶۷۱ - ۶۷۲) یا آب‌انبار دیگر که در زیر معبد ملّا ابراهیم مشهور به حکیم واقع بود (حسینی بلاغی، بی‌تا: ج ۲، مجامع مذهبی غیرمسلمین در تهران: ۷۵).

۳. جایگاه آب و آب‌انبار در فرهنگ مردم تهران

ایران سرزمینی نیمه‌خشک و کم آب است بنابراین از دیرباز همواره این عنصر حیاتی در زندگی ساکنان آن، اهمیتی فوق‌العاده داشته است و همین امر، انگیزه واقفان برای ساخت تأسیسات آبی را تقویت می‌کرد. در اساطیر و متون دینی باستانی و اسلامی، از آب به‌عنوان مایه حیات و عنصری پاک و مقدّس یاد شده و همواره آیین‌های مختلفی در رابطه با آن در این سرزمین وجود داشته است. از سوی دیگر به دلیل نقش آن در واقعه کربلا،

۱. امروزه مخزن این آب‌انبار پُر و قسمت فوقانی آن به مصالح فروشی تبدیل شده است (مشاهده میدانی).

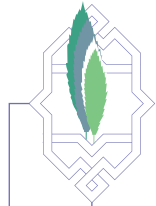

با عقاید شیعی نیز ارتباط می‌یافت. لذا این عنصر جدای از اهمیت حیاتی خود، در نزد اکثر ایرانیان پیوندی ناگسستنی با اندیشه‌ها و باورهای مذهبی آنان داشت (شهریوری، ۱۳۹۵: ۲۳-۳۴). به‌عنوان مثال حسینیه‌ها و تکایا به همراه آبنباری در کنار خود، یادآور تشنه‌لی شهدای کربلا بودند. همراهی آب (به‌صورت سقاخانه یا آبنبار) با این اماکن به حدی اهمیت داشت که درجایی مثل سمنان اگر در نزدیکی آن‌ها آبنبار عمومی موجود بود، باز هم اقدام به ساخت آبنبار جهت حسینیه می‌کردند (امین‌زاده، ۱۳۸۳: ۱۵۳). در نتیجه بناهای مرتبط با آب از حرمت و اهمیت بسیار بهره‌مند بودند تا جایی که جنبه "نیمه مقدّس" نیز می‌یافتند (ورجاوند، ۱۳۷۹: ۲۲۴).

تهران که مسائل و مشکلات آب و آبرسانی خاص خود را داشت، تا حدود زیادی از الگوی مشابه دیگر شهرهای ایران، در به‌کارگیری آب و فرهنگ مرتبط با آن تبعیت می‌کرد، در این شهر هم، آب و آبنبارها بسیار مورد توجه و اهمیت بودند. متون وقفنامه‌ها و کتیبه‌های سردر آبنبارها، تزئینات استفاده‌شده در ساختمان آن‌ها و همچنین، نذر و نیاز برای این ابنیه، مؤید این مدّعا هستند. آب در نزد ساکنان تهران قدر و منزلت خاصی داشت و به گفته یکی از ساکنان قدیمی تهران: «حرمت آب و اماکن مرتبط با آن به این دلیل بود که مردم معتقد بودند، رهبران مذهبی ما با لبی تشنه کشته شدند و بعضی مثل حضرت ابوالفضل برای دسترسی به آب کشته شد، با توجه به پیشینه مذهبی و زحمتی که واقفین کشیدند، قدرش را می‌دانستند.» (رعیت، تابستان ۱۳۹۵: مصاحبه).

۴. تأمین آب آبنبارها

«آب مخازن آبنبارها بیشتر از قنات‌ها، تأمین می‌شد، این ابنیه توسط میراب آب‌گیری می‌شدند. هر جا قنات نزدیک بود از همان به آبنبار آب می‌فرستادند» (کاظمی، علی‌اکبر، بهار ۱۳۹۵: مصاحبه). مظهر این قنات‌ها، معمولاً در نقاط شمالی شهر بود. به‌عنوان مثال «قنات حاج علیرضا از سرپولک وارد می‌شد و خانه‌ها و آبنبارها به‌نوبت آب‌گیری می‌شدند. تنبوشه‌ها باز می‌شد و خانه‌ها و آبنبارهای عمومی آب‌گیری می‌شدند. آبنبارهای عمومی بیشتر زمستان آب‌گیری می‌شدند که مصرف آب کمتر بود. آب‌گیری از غروب که رفت‌وآمدها کم می‌شد و آب جاری در معابر پاکیزه‌تر بود، شروع شده و تا سحرگاهان ادامه داشت... آب‌گیری را به میراب می‌سپردند.» (رعیت، تابستان ۱۳۹۵: مصاحبه). گاهی در سال‌های خشک و کم‌آب به آبنبارهای عمومی آب قنات نمی‌رسید

و ناگزیر، در زمستان و فصل سرما از آب برف و باران پر می‌شدند (شهری، ۱۳۶۹، ج ۱: ۴۶۱).

۵. معرفی چند آب‌انبار معروف تهران^۱:

در ادامه به معرفی چند آب‌انبار که بقایای آن‌ها هنوز موجود بوده و توسط نگارنده از نزدیک بازدید شده‌اند، پرداخته می‌شود:

آب‌انبار سیّد اسماعیل (میرزاموسی):

این آب‌انبار، بزرگ‌ترین^۲ و معروف‌ترین آب‌انبار تهران است که در قالب یک مجموعه، در قلب محله چاله میدان مشغول خدمت‌رسانی بوده است^۳. مجموعه سیّد اسماعیل، شامل آرامگاه امامزاده سیّد اسماعیل، منسوب به اولاد امام حسن مجتبی علیه السلام، آب‌انبار، بازار و میدان سیّد اسماعیل و مسجد-مدرسه فیلسوف‌الدوله است که هسته اصلی این مجموعه، امامزاده آن می‌باشد. قدیمی‌ترین سابقه‌ای که برای این آب‌انبار تصوّر شده است به زمان حکومت سلجوقیان و سلطنت طغرل اول باز می‌گردد (نجمی، ۱۳۵۶: ۱۲۸). گویا پس از آن در ادوار مختلفی چون صفویه و زندیه، تعمیراتی در آن صورت گرفته است (ورچاوند، ۱۳۷۹: ۲۳۷). به باور برخی نیز، قدمت سنگ بنای مجموعه مذهبی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی سید اسماعیل، متعلق به سده‌های هفتم و هشتم ه.ق. است که در دوره قاجاریه تکمیل شده است (بیانی، ۱۳۸۷: ۴). بر اساس وقفنامه این آب‌انبار، در سال ۱۲۶۱ ه.ق. واقف آن حاجی عیسی خان بیگلربیگی^۴، میرزا موسی وزیر^۵ را مأمور ساخت این آب‌انبار نمود تا در ملک شخصی خود-زمینی به مساحت هزار و ششصد متر-آن را بنا نماید. به سبب هم‌جواری با بقعه زیارتی سیّد اسماعیل از همان ابتدای ساخت، به نام آب‌انبار سیّد اسماعیل مشهور گردید. این آب‌انبار، وقف عموم مسلمین شده بود و خود نیز دارای موقوفاتی بود. درآمد

۱. برای اطلاع بیشتر رجوع کنید به: (اتحادیه، سعدوندیان، ۱۳۶۸: ۱۲۷ و ۱۸۳ و ۱۸۴ و ۲۵۸)، (حسینی بلاغی، بی‌تا: ج ۲، ص (ط) ۵۲-۶۵)، (معتمدی، ۱۳۸۱: ۴۳). (تکمیل همایون، ۱۳۹۳: ۲۹)
۲. با حجم مخزن به میزان ۱۱۶۸۵ متر مکعب و ظرفیت آب‌گیر به اندازه ۷۵۰۰ متر مکعب (بیانی؛ بیگلربیگی قاجاریه، بهار ۱۳۸۷: ۸)

۳. معمولاً در کنار امامزاده‌ها جهت رفاه زائران آب‌انباری بنا می‌شد (شهری، ۱۳۶: ج ۵، ص ۱۰۱).

۴. حاجی عیسی‌خان بیگلربیگی پسر حاجی محمد باقرخان بیگلربیگی قاجار دولو- دانی شاه قاجار، حاکم و بیگلربیگی دارالخلافه تهران و فرزند امیرکبیر میرزا محمّدخان رکن‌الدوله بیگلربیگی قاجار دولو- می‌باشد. بنابراین حاجی عیسی‌خان بیگلربیگی پسر دانی محمّد شاه است که همگی اجدادش از ایلخانان و صاحب‌منصبان خاندان قاجاردولو بوده‌اند. شخص نامبرده در ماه صفر سال ۱۲۵۵ ه.ق. از طرف محمّد شاه به سمت بیگلربیگی مستقل تهران و حکومت دارالخلافه برگزیده شد و تا سال ۱۲۶۹ ه.ق. یعنی، به مدت ۱۴ سال، به این سمت اشتغال داشته است (بیانی، ۱۳۸۷: ۵).

۵. میرزا موسی مستوفی تفرشی، پسر میرزا ابوالقاسم و پدر میرزاعیسی وزیر و سیّد عبدالله خان انتظام‌السلطنه می‌باشد (بیانی؛ بیگلربیگی قاجاریه، بهار ۱۳۸۷: ۵).

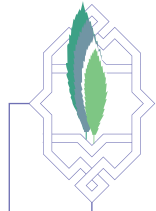
و منافع حاصل از بنای قسمت فوقانی آب‌انبار، وقف مخارج ضروری آن و برگزاری مراسم عزاداری و روضه‌خوانی امام حسین علیه السلام در ماه محرم بوده است (همان: ۵ و ۶). «قسمت فوقانی شامل سرای وثوق، کارخانه قند آقای راستگو و کارگاه ریخته‌گری آقای ذبیحی و چندین دکان دیگر بود» (رعیت، تابستان ۱۳۹۵: مصاحبه). این دکان‌ها هم آینده‌ی آب‌انبار را تضمین می‌کردند، و هم باعث به وجود آمدن یک قطب اقتصادی و تجاری قدرتمند در محله چاله‌میدان بودند. این آب‌انبار در محله چاله‌میدان از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار بود تا آنجا که یکی از کارهای مهم سید ضیاء‌الدین، رئیس‌الوزرای کودتای ۱۲۹۹ ه.ش. برای جلب رضایت مردم، لجن‌کشی این آب‌انبار بود درحالی‌که در قرن گذشته هیچ فرد دولتی و یا عادی، به خاطر «خرج و معطلی‌اش» جرئت انجام چنین کاری را نداشته است (شهری، ۱۳۸۳، ج ۲: ۹۵).

نحوه برداشت و توزیع آب:

راه‌پله آب‌انبار سید اسماعیل دارای ۴۳ پله با پاگردهای متعدد بوده و محوطه پاشیر، به ابعاد ۱۲ متر مربع، ۳ شیر بزرگ داشته است که زیر هرکدام نیز چاله‌ای به ابعاد تقریبی یک متر مربع قرار داشت. کسانی که از این آب‌انبار استفاده می‌کرده‌اند با دلو، سطل و کوزه برای برداشت آب، مراجعه و پس از پر نمودن ظروف خود از شیرهای مذکور، آن‌ها را به سمت مقصد موردنظر حمل می‌کردند.^۱ آب‌انبار سید اسماعیل تا زمان لوله‌کشی آب تهران، دایر بود (بیانی، ۱۳۸۷: ۱۰). به علت استفاده از سرب به ضخامت یک چارک در کف مخزن و پشت دیوارهای آب‌انبار، آب آن در تابستان به حدی خنک و گوارا بود که نیاز به یخ نداشته است. آب مخزن این آب‌انبار، در چندماهه‌ی پاییز و زمستان که مصرف آب قنوات کمتر بود، توسط قنات‌های شاه و حاج علی‌رضا تأمین می‌شد تا تابستان‌ها به اهالی حدود سید اسماعیل و قسمت اعظم جنوب شهر و میدان‌های مال فروش‌ها و کاه فروش‌ها و امین‌السلطان و مردم بازار دروازه و بازار حضرتی و بازار پالان‌دوزها و خیابان اسماعیل بزاز (خیابان مولوی) و کوچه‌های حمام گلشن و پشت بدنه و سر قبر آقا و اطراف آن آب‌رسانی کند (شهری، ۱۳۸۳، ج ۲: ۹۴ - ۹۵).

سرانجام، در سال ۱۳۴۸ ه.ش. شخصی به نام «حسن آقاچانی» با خرید سرقفلی آب‌انبار

۱. «برای تصفیه آبی که وارد آب‌انبار میشد قبل از ورود چاله‌ای به عمق ۳ یا ۴ متر * یک متر * یک متر ساخته شده بود که از کنار آن به آب‌انبار راه آب زده بودند. تمام آشغال و شنهای آب جاری در این چاله جمع می‌شد. از کاروانسرای مجاور آب‌انبار برای اندازه‌گیری آب‌مخزن، راه داشت و توسط تلمبه‌ای در همان محل، مسافران به آب داخل مخزن دسترسی داشتند» (رعیت، تابستان ۱۳۹۵: مصاحبه).

سید اسماعیل، آب و لجن آن را تخلیه و این مکان را به رستوران سنتی و موزه، به صورت توأمان تبدیل نمود. از آن پس، آب‌انبار یادشده به نام موزه آب‌انبار معروف می‌شود (بیانی، ۱۳۸۷: ۷). مدخل اصلی آب‌انبار در جبهه‌ی غربی بنا و داخل کوچه سید اسماعیل قرار دارد. آقاخان در سال ۱۳۴۸ این ورودی را مسدود و پله‌های آن را تخریب کرد و در عوض یک ورودی جدید در داخل خیابان مصطفی خمینی (جبهه شرقی آب‌انبار) احداث نمود. این ورودی، توسط ۳۵ پله و ۲ پاگرد به مخزن آب‌انبار منتهی می‌گردد (پیوست ۱). مخزن آب‌انبار تالار مستطیل شکل ستون‌داری می‌باشد به ابعاد ۳۸*۶۸/۲۵ متر و ارتفاع ۴۰/۸ متر که با چشمه طاق‌هایی پوشیده شده است (پیوست ۲). بادگیر مستطیل شکل و چهار سوبه‌ی آب‌انبار نیز در سمت شمال شرقی آن استقرار یافته است (همان: ۱۱) (پیوست ۳). در حال حاضر این مکان به ثبت ملی رسیده، اما متروک است. (پیوست ۴).

آب‌انبار صدر اعظم:

این آب‌انبار که توسط اعتمادالدوله، آقاخان نوری ساخته شده است در بازار پاچنار با فاصله کمی از تیمچه حاجی ابوتراب قرار دارد. این بنا که امروزه تولید آن با سازمان اوقاف و امور خیریه می‌باشد، اجاره داده شده و به‌عنوان قهوه‌خانه به حیات خود ادامه می‌دهد. طبق مشاهدات انجام شده از داخل بنا، این آب‌انبار دارای سقفی قوسی شکل است که چنین سقف آب‌انباری در تهران بسیار نادر است چرا که بیشتر آب‌انبارهای تهران دارای سقفی مسطح بوده و روی آن‌ها مسجد، دکان و... ساخته شده است. متن کتیبه سردر آن ریختگی دارد و رو به تخریب است و به‌طور کامل خوانا نیست (پیوست ۵). اما در کتاب تاریخ تهران، تحت عنوان آب‌انبار صدراعظم، متن کامل کتیبه بدین شرح، ذکر شده است:

«حسب‌الفرمایش جناب اشرف امجد ارفع اجل اکرم صدراعظم ایران اعتمادالدوله میرزا آقاخان بجهت طلب مغفرت از برای مرحوم محمد یوسف خان صورت اتمام پذیرفت در سنه هزار و دویست و هفتاد هجری (بقیه ریخته) ۱۲۷۱» (حسینی‌بلاغی، بی‌تا، ج ۲: ۴).

آب‌انبار معیرالممالک:

در اراضی واقع در محله‌ی سنگلج تهران، خانه‌هایی وجود داشت که متعلق به «معیرالممالک»^۲ بود. در سال ۱۲۸۴ ه.ق. دوستعلیخان نظام‌الدوله معیرالممالک شروع به

۱. این آب‌انبار در حال حاضر نزد مردم به "سرداب" معروف است (مشاهده میدانی).
 ۲. خاندان معیرالممالک از اواسط دوران صفویه در دستگاه دولت منصب خزانه‌داری داشتند (معیرالممالک، ۱۳۶۱: ۳۳).

احداث بناهای عمومی در این محله کرد. از جمله بناهای احداث شده توسط وی، مسجد و مدرسه و آبنبار آن بود که در کنار اراضی فوق و در باغ معیرالممالک بنا شده بودند (پیوست ۶). وجود مجموعه آبنبار، مغازه‌ها و حمامی که وقف مسجد شده بود، نقش مؤثری در توسعه بعدی محله ایفا نمود. به زودی در اطراف مدرسه، بازارچه‌ها و مرکز کسب و کار چندی پدید آمد، به طوری که محله رونقی بیش از پیش پیدا نمود. بنابراین، بافتی پدیدار شد که جلوه‌ای از پیوند ناگسستنی سکونت، کار و عبادت داشت (ضرغامی، ۱۳۸۵: ۶۲ - ۶۳). آبنبار معیر، جزء آبنبارهای بزرگ تهران بود که به آبنبار چهل پله، معروف بودند.^۱ (شهری، ۱۳۶۹، ج ۵: ۱۰۱) (پیوست ۷). این آبنبار به کوچه مجاور مسجد راه داشت و ساکنان محله از این طریق به آن دسترسی داشتند.^۲ آبنبار معیر نیز، به ثبت ملی رسیده است (احمد شیروانی، ۱۳۸۷: ۲۲). کوچه‌ای که این مجموعه در آن واقع است، کوچه "مه‌دویان احدی"، در خیابان خیام، نزد مردم محلی به کوچه آبنبار معروف است.

آبنبار مسجد آقا محمود

مدرسه و مسجد و آبنبار حکیم که به نام آقا محمود معروف شده است، یکهزار مترمربع مساحت دارد و چندین دکان بر آن وقف شده و در شمال کوچ حاجی‌ها واقع است. آغاز کوچه از کوچه مروی و انجام آن در بازار اودلاجان است. چون زمانی پیش‌نماز این مسجد آقا محمود کرمانشاهی بوده، این سه واحد به نام آقا محمود شهرت یافته است (حسینی‌بلاغی، بی‌تا: ج ۱، ۷۴ - ۷۵). بر سردر ورودی این بنا سنگی از مرمر قرار دارد که بر روی آن موقوفات این مجموعه حک شده است. در حال حاضر دهانه و پلکان آبنبار قابل رؤیت می‌باشد که با یک در مشبک فلزی از دسترسی به راه‌پله جلوگیری شده است (پیوست ۸).

۱. در تهران «آبنبارهای چهل‌پله» معروف بودند و در هر محل چند باب از این دست با مخازنی در اندازه‌های مختلف وجود داشت. از آن جمله آبنبار (سید اسماعیل) یا آبنبار میرزاموسی و آبنبار معیر و آبنبار سنگلج و آبنبار بابا نوروزعلی و آبنبار مسجد شاه و امثال آن (شهری، ۱۳۶۹: ج ۵، ص ۱۰۱).
 ۲. در حال حاضر این آبنبار از طرف سازمان اوقاف و امور خیریه به یک طاقه پیچی، اجاره داده شده است. (مشاهده میدانی، پاییز ۱۳۹۳)

نتیجه‌گیری

آب‌انبارهای وقفی تهران مانند سایر شهرهای بزرگ ایران نه تنها نمایانگر باورهای مذهبی و انسان دوستانه مردم و بنیان بودند بلکه از سازماندهی و طبقه بندی خاصی تبعیت می‌کردند. قرارگیری این آب‌انبارها در دل محلات به صورت تک بنا و مجموعه نشان‌دهنده پاسخ بنیان به نیاز اساسی مردم یعنی تأمین آب شرب و همچنین پیوند آب‌انبارها با زندگی معنوی و اقتصادی مردم بود. هر جا آب‌انبار بود، رفت و آمد و زندگی در جریان بود و به تبع آن حیات معنوی و اقتصادی مردم در مجموعه‌هایی چون سید اسماعیل، مروی، معیر و... قوت می‌گرفت.

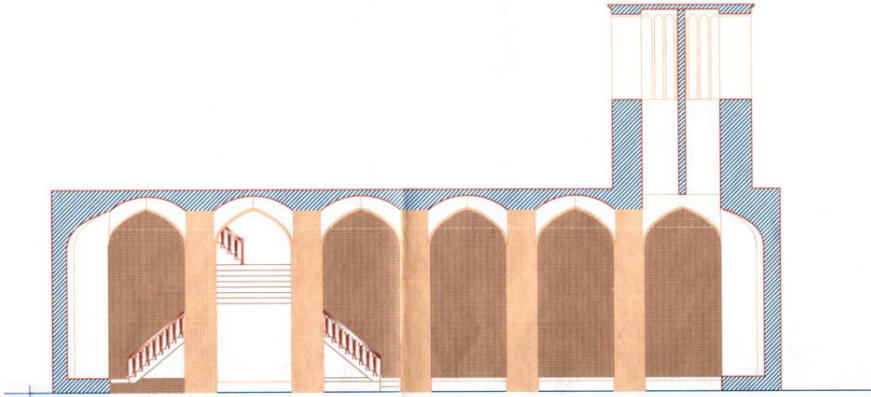
امروزه، پیدا کردن آب‌انبار عمومی در سطح شهر تهران بسیار مشکل است، با لوله‌کشی آب تهران، این بناها کاربری خود را از دست داده‌اند. اگر هم ساختمان آب‌انباری باقی مانده باشد، در حال حاضر متروک یا در معرض تخریب می‌باشد و دریغی که بعضی از آن‌ها همچون آب‌انبار صدراعظم با سرقت کاشی‌های سردر آن، اسیر دست سودجویان گشته‌اند، شماری نیز همچون آب‌انبارهای سرای گردن کج و سرای حاج هادی در بازار بزرگ تهران با خاکروبه و ... پر شده‌اند. بقیه نیز، یا اجاره داده شده‌اند یا از بین رفته و ساختمان‌های جدید به جای آن‌ها ساخته شده است.

۱. پله‌ها و پاگرد در شرقی آب‌انبار. (گزارش ثبتی: آب‌انبار سید اسماعیل، اردیبهشت ۸۵)

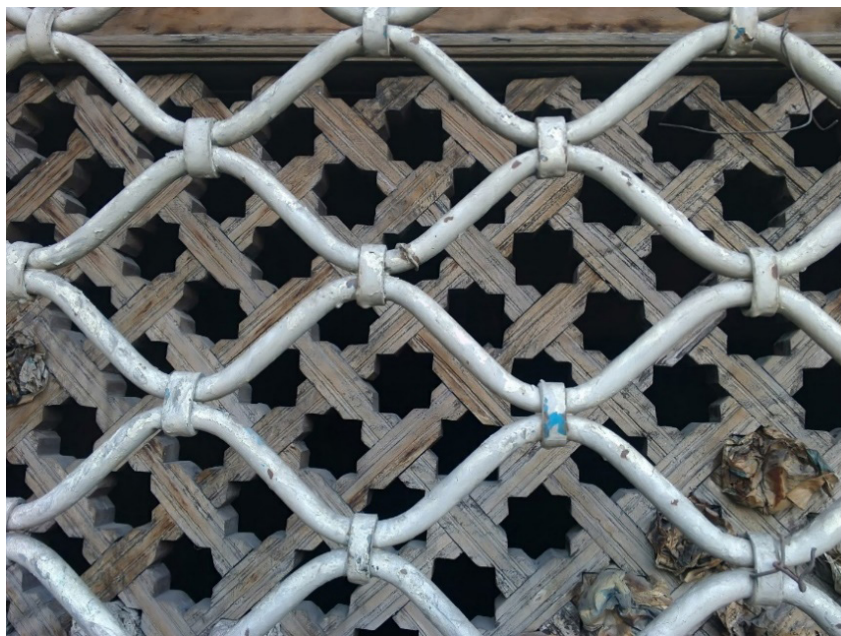

۲. ستون‌ها و فضای داخلی آب‌انبار سید اسماعیل.
(گزارش ثبتی: آب‌انبار سید اسماعیل، اردیبهشت ۸۵)

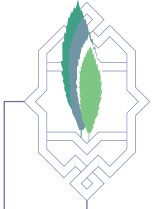
۳. برش عمودی از آب انبار سید اسماعیل (گزارش ثبتی: آب انبار سید اسماعیل، اردیبهشت ۸۵).

۴. در شرقی آب‌انبار سید اسماعیل که در سال ۱۳۴۸ آقاچانی احداث کرد. (عکس از نگارنده)

۵. سردر و کتیبه آب انبار صدراعظم، واقع در بازار پاچنار. (عکس از نگارنده)

متن کتیبه: «حسب الفرمایش جناب اشرف امجد ارفع اجل اکرم صدراعظم ایران اعتمادالدوله میرزا آقاخان بجهت طلب مغفرت از برای مرحوم محمد یوسف خان صورت اتمام پذیرفت در سنه هزار و دویست و هفتاد هجری (بقیه ریخته) ۱۲۷۱» (حسینی بلاغی، بی تا: ج ۲، ص (ط) ۴).

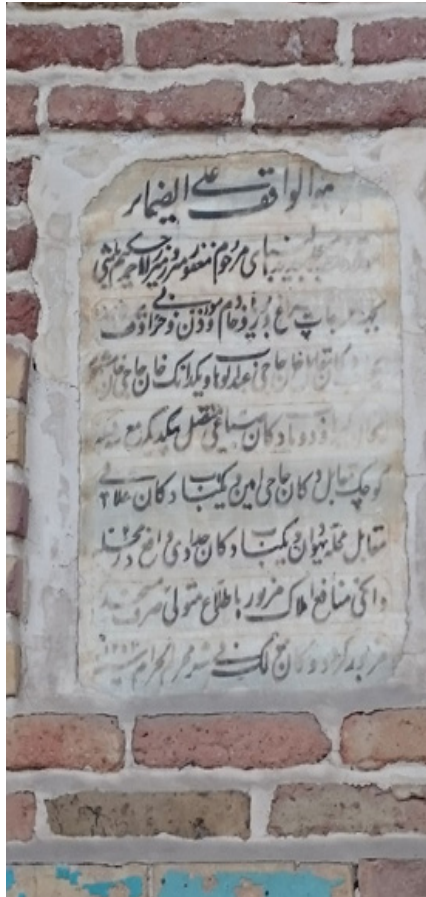
۶. مسجد و مدرسه معیرالممالک. (عکس از نگارنده)

۷. نمای داخلی پلکان آب‌انبار معیر (عکس از نگارنده).

۸. سردر و راهپله آب‌انبار مسجد و مدرسه آقا محمود در کوچه حاجی‌ها واقع در محله اودلاجان. (عکس از نگارنده)

۹. کتیبه مسجد آقا محمود، موقوفاتی که برای مسجد در نظر گرفته شده است، احتمالاً برای تعمیر آب‌انبار آن نیز کاربرد داشته‌اند. (عکس از نگارنده)

متن کتیبه مسجد آقا محمود

«هو الواقف علی الضمائر- موقوفات مسجد جدید البنای مرحوم مغفور مبرور میرزا احمد حکیم‌باشی بجهت اخراجات چراغ و بوریاء و خادم و مؤذن و خرابی وقف شده: یکباب دکان مقابل خان حاجی عبدالوهاب و یکدانک خان حاجی خان مشهور به خان گبرها و دویاب دکان صباغی متصل بیکدیگر مع سه دکه کوچک مقابل دکان حاجی امین و یکباب دکان علافی مقابل محله یهودان و یکباب دکان حدادی واقع در محله دانکی؛ منافع املاک مزبوره باطلاع متولی صرف مسجد مزبور گردد و کان ذلك فی شهر محرم الحرام سنه ۱۲۵۷».

(حسینی‌بلاغی، بی‌تا: ج ۱، م) (ص ۷۴ و ۷۵)

کتابنامه:

- اتحادیه (نظام‌مافی)، منصوره؛ سعدوندیان، سیروس، (۱۳۶۸)، *آمار دارالخلافه طهران*، تهران: تاریخ ایران.
- احمد شیروانی، عباس، (۱۳۷۸)، *گزارش ثبتی مسجد، مدرسه و آب‌انبار معیرالممالک*، تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری کشور.
- امین زاده، بهناز، (۱۳۸۳)، «جلوه‌هایی از حیات‌بخشی آب در معماری و شهرسازی مسلمانان». به کوشش پژوهشکده مردم‌شناسی. *مجموعه مقاله‌های همایش بین‌المللی انسان و آب*، تهران: سازمان میراث‌فرهنگی و گردشگری.
- بیانی، سوسن؛ بیگلربیگی‌قاجاریه، مونا، (۱۳۸۷)، «آب‌انبارسید اسماعیل (میرزاموسی)». *مجله دانشکده ادبیات و علوم‌انسانی دانشگاه تهران*، شماره ۱۸۵، بهار ۱۳۸۷.
- تکمیل‌همایون، ناصر، (۱۳۹۳)، *اودلاجان*، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- حسینی بلاغی، عبدالحج، (بی‌تا). *تاریخ تهران*. ۲ جلد. بی‌نا.
- راعی، انسیه، (۱۳۹۴)، «*کهن‌ترین و معتبرترین آب‌انبار*»، به کوشش دکتر ناصر تکمیل‌همایون، رویدادها و یادمان‌های تاریخی تهران، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- روزانه، تکتم؛ اکبری، جواد، (۱۳۸۵)، *گزارش ثبتی آب‌انبار سیداسماعیل*، تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری کشور
- شهبازی، داریوش، (۱۳۹۴)، *تهران‌نامه (دانشنامه جغرافیایی تاریخی تهران)*. تهران: بی‌نا.
- شهری (شهری‌باف)، جعفر، (۱۳۶۹)، تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم. ۶ جلد. تهران: انتشارات اسماعیلیان و مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.
- _____، (۱۳۸۳)، *طهران قدیم*. ۵ جلد، تهران: معین.
- شهریوری، نسرین، (۱۳۹۵)، *پایان نامه با عنوان «بررسی کارکردهای اجتماعی آب‌انبارهای عمومی شهر تهران از آغاز دوره قاجارتا مشروطه (۱۲۱۰-۱۳۲۴ ه.ق)»*، استاد راهنما: شهرام یوسفی فر. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، پژوهشکده تاریخ..
- ضراغی، اسماعیل، (۱۳۸۵)، «مسجد و مدرسه معیرالممالک». *فصلنامه اثر*، شماره ۴۰ و ۴۱. تابستان و پاییز ۱۳۸۵.
- لوی، حبیب، (۱۳۳۹)، *تاریخ جهود ایران*. ۳ ج. تهران: کتاب فروشی بروخیم.
- معتمدی، محسن، (۱۳۸۱)، *جغرافیای تاریخی تهران*. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- معماریان، غلامحسین، (۱۳۹۰)، *سیری در معماری آب‌انبارهای یزد* (دفتری از معماری کویر)، تهران: مؤسسه فرهنگی سروش دانش.
- معیرالممالک، دوستعلی‌خان، (۱۳۶۱)، *رجال عصر ناصری*، تهران: نشر تاریخ ایران.
- نجمی، ناصر، (۱۳۵۶)، *دارالخلافه تهران*، تهران: امیرکبیر.
- ورجاوند، پرویز، (۱۳۷۹)، «*آب‌انبارها*». معماری ایران (دوره اسلامی)، به کوشش محمدیوسف کیانی، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- مصاحبه‌ها
- رضایی، امید. کارشناس پژوهش سازمان اوقاف و امور خیریه، تابستان ۱۳۹۵.
- رعیت، عباس. از معقرین محله چاله‌میدان، ۱۳۹۵/۵/۲۸، محل کسب: گلاب و عرقیات دلخواه.
- کاظمی، علی‌اکبر، از معقرین محله اودلاجان، ۱۳۹۵/۳/۶، منزل شخصی.
- یشعیائیان، هارون (پرویز)، تهیه‌کننده سینما، پائیز ۱۳۹۳، دفتر فیلمسازی «پخشیران».